MARKAZIY OSIYO MA'NAVIY MEROSINING JAHON SIVILIZATSIYASIDAGI O'RNI

Samatov Xurshid Ulmasjonovich
Samarqand davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
Olimjonova Xilola Axror qizi
SamDPI Pedagogika fakulteti Maktabgacha ta'lim yo'nalishi
2- bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada Markaziy Osiyo mutafakkirlarining jahon sivilizatsiyasi va ilmiy-falsafiy tafakkuri rivojiga qo'shgan ulkan hissasi IMRAD talablari asosida tadqiq etiladi. Mintaqa allomalarining ma'naviy merosi, xususan, Islom sivilizatsiyasining Oltin davrida (IX–XII va XIV–XV asrlar) yaratilgan fundamental asarlar, diniy-falsafiy dunyoqarash hamda dunyoviy bilimlarning sintezi atroflicha tahlil qilingan. Maqolada dinshunoslik uslubiyoti, tarixiy-qiyosiy va tizimli tahlil metodlaridan foydalanilib, Markaziy Osiyo mutafakkirlarining jahon ilm-faniga ko'rsatgan ta'siri ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, ma'naviy meros, jahon sivilizatsiyasi, Sharq Renessansi, dinshunoslik, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Imom Moturidiy, ilmiy tafakkur.

Аннотатсия. В данной научной статье на основе требований IMRAD исследуется огромный вклад мыслителей Центральной Азии в развитие мировой цивилизации и научно-философской мысли. Всесторонне проанализировано духовное наследие ученых региона, в частности фундаментальные труды, созданные в эпоху Золотого века исламской цивилизации, а также синтез религиозно-философского мировоззрения и светских знаний. В работе использованы методы религиоведческого, историко-сравнительного и системного анализа, научно обосновано влияние ученых Центральной Азии на мировую науку.

Ключевые слова: Центральная Азия, духовное наследие, мировая цивилизация, Восточный Ренессанс, религиоведение, Абу Райхан Беруни, Абу Наср Фараби, Имам Матуриди.

Abstract. This scientific article explores the immense contribution of Central Asian thinkers to the development of world civilization and scientific-philosophical thought based on IMRAD standards. The spiritual heritage of the region's scholars, particularly fundamental works created during the Golden Age of Islamic civilization, and the synthesis of religious-philosophical worldviews with secular knowledge are comprehensively analyzed. Applying religious studies methodology, historical-comparative, and systemic analysis, the impact of Central Asian scholars on global science is scientifically substantiated.

Keywords: Central Asia, spiritual heritage, world civilization, Eastern Renaissance, religious studies, Abu Rayhan Biruni, Abu Nasr Farabi, Imam Maturidi.

Markaziy Osiyo hududi insoniyat tarixida sivilizatsiyalar chorrahasi va jahon ma’naviy-intellektual taraqqiyotining asosiy markazlaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Buyuk Ipak yo‘li yo‘nalishida joylashgan ushbu mintaqada turlicha madaniyatlar, diniy-falsafiy ta’limotlar va ilmiy an’analar tutashgan. Zardushtiylik, buddizm, moniylik hamda keyinchalik islom dini bag‘rida rivojlangan ilmiy-falsafiy tafakkur Sharq Renessansi (Ikkilamchi va Uchinchi Uyg‘onish davrlari) deb nom olgan ulkan ilmiy va ma’naviy yuksalishga zamin yaratdi.

Insoniyat sivilizatsiyasining taraqqiyot bosqichlarini o‘rganishda Markaziy Osiyo mutafakkirlarining qoldirgan merosini dinshunoslik, falsafa va tarix fani nuqtai nazaridan kompleks tahlil qilish muhim amaliy va nazariy ahamiyatga ega. Zero, bugungi globallashuv va madaniyatlararo muloqot jadal kechayotgan bir davrda milliy hamda umuminsoniy ma’naviy qadriyatlarning tarixiy ildizlarini anglash g‘oyat dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Ajdodlarimizning ma’naviy merosi nafaqat mintaqaviy ko‘lamda, balki umumsivilizatsiyaviy miqyosda bilimlarning transferi va boyishiga xizmat qilgan. IX–XII asrlardagi Birinchi Sharq Renessansi hamda XIV–XV asrlardagi Temuriylar davri Renessansi insoniyat tafakkur xazinasiga beqiyos hissa qo‘shdi. Bu davrda yaratilgan fundamental asarlar keyinchalik Yevropa Uyg‘onish davri (G‘arb Renessansi) vujudga kelishida muhim nazariy- uslubiy poydevor vazifasini o‘tadi.

Mavzuning dolzarbligi va ilmiy farazi: Markaziy Osiyo ma’naviy va ilmiy merosi faqatgina tarixiy o‘tmish obidasi emas, balki zamonaviy bag‘rikenglik, ratsionalizm hamda ilmiy-metodologik dunyoqarashni shakllantirishda fundamental manba hisoblanadi. Diniy va dunyoviy bilimlarning sintezi mintaqada ilmiy tafakkur rivojining asosiy katalizatori bo‘lgan.

Dinshunoslik fanining tadqiqot obyekti sifatida (din) hodisasi, uning jamiyatdagi ijtimoiy, ma’naviy hamda madaniy funksiyalari tahlil qilinganda, Markaziy Osiyolik mutafakkirlarning bag‘rikenglik va konfessiyalararo muloqot borasidagi qarashlari alohida ajralib turadi. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo ma’naviy merosining shakllanish omillari, uning jahon ilmiy-falsafiy fikriga ta’siri hamda manbalarda namoyon bo‘lgan diniy-erkin fikrlilik masalalari ilmiy tahlil qilinadi.

Mazkur tadqiqot ishida obyektivlik, tarixiylik, tizimlilik va xolislik tamoyillariga tayanildi. Markaziy Osiyo ma’naviy va ilmiy merosining jahon sivilizatsiyasidagi o‘rnini ochib berishda quyidagi zamonaviy ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi:

1. Tarixiy-qiyosiy tahlil metodi: Mintaqa mutafakkirlari (Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino va boshqalar) tomonidan yaratilgan ilmiy va diniy-falsafiy manbalar antik yunon falsafasi hamda keyingi Yevropa ilmiy maktablari qarashlari bilan qiyosiy ravishda o‘rganildi.

2. Dinshunoslik va fenomenologik yondashuv: Diniy manbalar, xususan, Moturidiylik kalom maktabining ratsionalistik tamoyillari hamda Islom huquqshunosligi (fiqh) va hadissunoslik rivojidagi o‘rni dinshunoslik fanining metodologik usullari yordamida tahlil qilindi.

3. Tizimli-strukturni tahlil: Ma’naviy meros tushunchasi yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqilib, uning tarkibiy qismlari — aniq va tabiiy fanlar, falsafa, tasavvuf, kalom hamda axloqiy-diniy ta’limotlar o‘rtasidagi ichki bog‘liqlik va ularning jahon sivilizatsiyasidagi funksional o‘rni yoritildi.

4. Manbashunoslik va matnshunoslik tahlili: Tadqiqot jarayonida birlamchi manbalar (Abu Rayhon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri", Imom Moturidiyning "Kitob at-Tavhid" kabi asarlari) hamda zamonaviy dinshunoslik bo‘yicha o‘quv-uslubiy adabiyotlar (Raximdjanov va b., 2023) ilmiy muomalaga tortildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Markaziy Osiyo ma’naviy va ilmiy merosining jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasi bir nechta asosiy yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi. Quyidagi jadvalda mintaqaning yetakchi mutafakkirlari, ularning fundamental asarlari hamda jahon ilm-fani va ma’naviyatiga ko‘rsatgan ta’siri umumlashtirilgan:

Mutafakkir / Alloma Asosiy asarlari Ilmiy / Falsafiy sohasi Jahon sivilizatsiyasidagi o‘rni va ta’siri

"Ihso al-ulum", "Fozil odamlar shahri"

Falsafa, mantiq, siyosatshunoslik, musiqashunoslik

"Arisutaldan keyingi Ikkinchi Muallim" (Al-Mu'allim ash- Soni). Aristotel mantiqini Islom dunyosi va Yevropaga yetkazgan.

Abu Nasr Forobiy (873–950)

Dunyoda birinchi bo‘lib qiyosiy dinshunoslik uslubiga asos solgan. Yer sharining radiusini aniq o‘lchab bergan.

"Osor al-boqiya", "Hindiston", "Geodeziya", "Mas'ud qonuni"

Qiyosiy dinshunoslik, astronomiya, geodeziya, mineralogiya

Abu Rayhon Beruniy (973–1048)

"Al-Qonun fit-tibb", "Kitob ash- Shifo"

Tibbiyot, falsafa, metafizika, tabiatshunoslik

"Al-Qonun" asari 500 yildan ortiq vaqt davomida Yevropa universitetlarida tibbiyotdan asosiy darslik bo‘lgan.

Abu Ali ibn Sino (980–1037)

Imom Moturidiy (870–944)

"Kitob at-Tavhid", "Ta'vilot al- Qur'on"

Kalom ilmi, islom filosofiyasi, aqida

Aql va naql (vahiylik) o‘rtasidagi muvozanatni ta'minlagan Moturidiylik sunniy aqida maktabiga asos solgan.

Muhammad al- Xorazmiy (783–850)

"Al-Kitob al-muxtasar fi hisob al- jabr va-l-muqobala"

Matematika, algebra, astronomiya

Algebra faniga asos solgan, "Algoritm" tushunchasi va o‘nlik sanoq tizimining jahonga tarqalishini ta'minlagan.

Olib borilgan tahlillar shuni isbotladiki, Abu Rayhon Beruniy o‘zining "Hindiston" va "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarlarida dunyo dinlari,

ularning marosimlari va e'tiqodiy xususiyatlarini mutlaqo ob'ektiv va xolislik tamoyili asosida o‘rgangan (Raximdjanov va b., 2023, 45-b.). Beruniy turli din va e'tiqod vakillarining qarashlarini kamsitmagan holda, fenomenologik yondashuvning ilk namunalarini namoyish etdi.

Markaziy Osiyoda islom ilmlari bilan bir qatorda ratsional falsafa va tabiatshunoslik fanlarining parallel rivojlanishi o‘ziga xos ilmiy muhitni yaratdi. Imom Moturidiy asos solgan Moturidiylik ta'limoti e'tiqodiy masalalarda aql va mantiqqa tayanish zarurligini ilgari surdi. Bu holat diniy fanatizm va mutaassiblikka qarshi ma'rifiy qalqon vazifasini o‘tadi.

Ilmiy Ratsionalizm va Aqida.Dunyo ilm-faniga ta'siri. Moturidiylik maktabi inson erkin irodasi (kasb) va aql vositasida - Xorazmiyning algebrasi, Ibn Sinoning tibbiy tizimi va Yaratuvchini anglash imkoniyatini e'tirof etib, Sharqda ma'rifiy Islom rivojiga poydevor qo‘ydi.

Beruniyning astronomik kuzatuvlari Yevropadagi "12-asr Uyg‘onishi" va keyingi Ilmiy Inqilobni ilhomlantirdi.

Markaziy Osiyo ma’naviy merosining jahon sivilizatsiyasidagi o‘rnini muhokama qilish jarayonida bir qator nazariy masalalarga alohida e'tibor qaratish lozim. Birinchidan, Sharq Renessansi hodisasi Yevropa Uyg‘onish davridan bir necha asr oldin yuzaga kelgan bo‘lib, u o‘zining qamrovi va mazmun-mohiyatiga ko‘ra insoniyat tarixidagi eng yorqin intellektual bosqichlardan biridir.

G‘arb va Sharq manbashunosligida uzoq vaqt davomida saqlanib kelgan "Yevroposentritsizm" (Yevropamarkazchilik) konseptual qarashlariga ko‘ra, ilmiy tafakkur va filosofiya faqat antik Yunonistonda paydo bo‘lib, to‘g‘ridan-to‘g‘ri Yevropada davom etgan deb da'vo qilinardi. Biroq, zamonaviy akademik tadqiqotlar va xalqaro dinshunoslik hamda falsafiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, Markaziy Osiyo mutafakkirlari antik ilmiy merosni shunchaki saqlab qolmay, balki uni

boyitdilar, yangi kashfiyotlar bilan to‘ldirdilar va tizimlashtirdilar (Rodrigues & Harding, 2009, 112-b.).

Ikkinchidan, mintaqada yetishib chiqqan buyuk muhaddislar — Imom Buxoriy, Imom Termiziy hamda faqihlar — Burhoniddin Marg‘inoniy va Abu Lays Samarqandiy asarlari Islom sivilizatsiyasining huquqiy va ma'naviy poydevorini shakllantirdi. Marg‘inoniyning "Al-Hidoya" shohasari nafaqat Sharqda, balki Yevropaning Huquqshunoslik maktablarida ham islom huquqi bo‘yicha eng mo'tabar manba sifatida o‘rganib kelindi.

Uchinchidan, dinshunoslik nuqtai nazaridan, Markaziy Osiyo ma’naviy merosidagi bag‘rikenglik (tollerantlik) tamoyillari bugungi davr uchun g‘oyat dolzarbdir. Zardushtiylikning "Ezgu fikr, ezgu kalom, ezgu amal" g‘oyasidan tortib, tasavvuf ta'limotining (Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Najmiddin Kubro) insonparvarlik tamoyillari jamiyatda ma'naviy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilgan. Naqshbandiya ta'limotidagi "Dil ba yor-u, dast ba kor" (Diling OLLOHda bo‘lsin, qo‘ling mehnatda) shiori insonni ma'naviy poklanish bilan birga ijtimoiy va iqtisodiy faollikka chorlagan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyo ma’naviy merosi jahon sivilizatsiyasi va ilmiy-falsafiy tafakkuri rivojida alohida va hal qiluvchi o‘rinni egallaydi. Mintaqaning geografik va madaniy joylashuvi, shuningdek, allomalarning bag‘rikeng va ratsionalistik dunyoqarashi ilmiy bilimlarning jadal rivojlanishiga sharoit yaratdi.

Olib borilgan tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. Sivilizatsiyalararas ko‘prik: Markaziy Osiyo mutafakkirlari antik davr bilimlari bilan O‘rta asrlar va Yevropa Renessansi o‘rtasida intellektual ko‘prik vazifasini bajardi.

2. Ratsionalizm va Din Uyg‘unligi: Moturidiylik aqida maktabi va ilmiy-falsafiy izlanishlar diniy e'tiqod va aql- idrokning o‘zaro uyg‘unligini ta'minlab, ma'rifiy islom poydevorini yaratdi.

3. Fundamental Kashfiyotlar: Algebra, tibbiyot, astronomiya va qiyosiy dinshunoslik sohalaridagi tamal toshlari aynan Markaziy Osiyo zaminida qo‘yildi hamda umuminsoniy taraqqiyotga xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Raximdjanov D.A., Ernazarov O.A., va boshqalar. Dinshunoslikka kirish. O‘quv qo‘llanma. — Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi

Oliy va o‘rta maxsus ta'lim vazirligi, 2023. — 240 b.

2. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. I-jild. — Toshkent: Fan, 2017. — 480 b.

3. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. — Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. — 224 b.

4. Imom Moturidiy. Kitob at-Tavhid (O‘zbekcha tarjima va sharhlar). — Toshkent: Movarounnahr, 2014. — 350 b.

5. Shahristoniy, Tojiddin Abulfath Muhammad. Kitob al-milal va-n-nihal (Dinlar va mazhablar kitobi). — Qohira: Dar al-Ma'arif, 2005.

— 520 b.

6. Rodrigues, Hillary and John S. Harding. Introduction to the Study of Religion. — New York and London: Routledge, 2009. — 184 p.

7. Starr, S. Frederick. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane. — Princeton: Princeton

University Press, 2013. — 668 p.